

A migráció hatása a helynévmintákra*

Tolna megyei esettanulmány

DITRÓI ESZTER

1. Az egy-egy nyelvterületen belül jelentkező, alapvetően táji jellegű, de a dialektológiát, a néprajzot, a földrajzot és egyéb tudományterületeket is érintő, azok módszereivel feltárható különbségek vizsgálata nem új keletű a tudományos kutatásban. Talán nem elhamarkodott az a kijelentésünk, miszerint az egy-egy nyelven belül jelentkező területi különbségek univerzális, minden kultúrát érintő jellegzetességnek tekinthetők. A gondolat igazságtartalmát könnyen beláthatjuk az olyan tudományterületek nézőpontjából közelítve, mint például az etnográfia, a földrajztudomány vagy éppen — hogy a nyelvészet egy területét is kiemeljük — a dialektológia. Korábbi munkáim ugyancsak azt látszanak igazolni, hogy a területi differenciáltság lehetősége az egyes nyelvi rendszerekben, sőt azok alrendszereiben, így a helynévrendszerek vonatkozásában is indokoltan vethető fel (vö. DITRÓI 2010, 2011, 2012, 2013).

Az is nyilvánvaló, hogy noha ezeket a helynévadásban megmutatkozó különbségeket jobbra a földrajzi környezet eltérései okozzák, az egy-egy területen dominánsnak mondható névmintákat feltételezhetően más faktorok is befolyásolhatják. A helynévadással összefüggésben jelentkező differenciáló tényezőket véleményem szerint a történeti nyelvjáráskutatás szempontrendszerét (vö. BENKŐ 1957: 24–26) alapul véve érdemes megközelíteni, s ezeket a névadást befolyásoló nyelven kívüli faktorokat elsősorban a földrajzi környezetben, az idegen nyelvi környezet hatásában, a migrációs folyamatokban, valamint — speciális körülményként — a térképek mai névrendszerre gyakorolt hatásában jelölhetjük meg (vö. ehhez még DITRÓI 2011: 152). Mostani írásomban e tényezők közül a migrációs faktort, annak helynévmintákra gyakorolt hatását igyekszem több szempontot érvényesítve bemutatni, s egy rövid elméleti–módszertani bevezetőt követően a névminták összehasonlítását három Tolna megyei település, Bonyhád, Kakasd és Izmény helynévanyagát alapul véve végzem el.

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

2. Munkámban — ahogy az említett korábbi írásaiban is — elméleti–fogalmi keretként a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-tipológiát alkalmaztam (1993). Az analízis során azt vizsgáltam, hogy az egyes névfunkciók (mint például a birtoklás, a más helyhez való viszony stb.) milyen nyelvi (lexikális–morfológiai) eszközökkel fejeződnek ki. A névhasználók ugyanis a névadási minták elsajátításakor elsősorban a név szerkezetét, annak lexikális–morfológiai struktúráját érzékelik, ehhez igazodva alkotják meg az új névalakulatokat is. Azt is tudjuk ennek kapcsán, hogy a helynevek lexikális–morfológiai sajátosságai nemcsak nyelvenként mutathatnak differenciáltságot, hanem akár egyazon nyelvterület különböző vidékein is eltérő mintákra, nyelvi struktúrákra akadhatunk (vö. i. m. 30).

A lexikális elemzés során az egyrészes és a kétrészes neveket a könnyebb áttekinthetőség érdekében külön vizsgáltam, a morfológiai szempontokat érvényesítve azonban nem tartottam ezt az eljárást célszerűnek. Úgy látom ugyanis, hogy a helynevekre inkább jellemző a jelöletlenség, mint a jelöltség, ami azzal jár együtt, hogy a morfológiai vizsgálathoz eleve lényegesen kevesebb adat áll a rendelkezésünkre, ezért fölöslegesnek éreztem ezt a névszerkezetek szempontjából még tovább kategorizálni.

A vizsgálati eredményeket, az egyes névmodellek eloszlását településenként külön-külön diagramokon ábrázoltam. Ezek a diagramok valójában ún. gyakorisági eloszlások, melyek alkalmasak egy-egy település névadási mintájának matematikai–statisztikai módszerekkel történő illusztrálására, illetőleg arra is, hogy több település eloszlásdiagramját egymásra vetítve a kategóriák felhasználtságának különböző fokát is megfigyelhessük, összehasonlíthassuk. Írásomban a fent említett három település helynévanyagából e módszer segítségével levonható tanulságokat ismertetem.

A z e l o s z l á s f ü g g v é n y e k alkalmazása a matematikai statisztikában bevett módszernek számít, s megítélésem szerint jól alkalmazható a nyelvészeti vizsgálatokban, s azon belül a helynévkutatásban is, mivel e módszer segítségével pontosan feltárhatjuk a helynévrendszerek egyes mintáinak használati jellegzetességeit, de lehetőségünk nyílik különböző helynévrendszerek, minták összehasonlítására is. A módszer lényege röviden a következő.

Egy eloszlásfüggvény adott változóhoz egy valószínűséget rendel: ez a vizsgálatok során azt jelenti, hogy bizonyos funkcionális kategóriák milyen valószínűséggel fordulnak elő egy adott rendszerben. A v á l t o z ó a helynévrendszerek vizsgálata kapcsán az adott funkcionális kategória (például a hely viszonya valamely személyhez), az e l e m i e s e m é n y pedig egy változó lehetséges kimenetele (például személynévi lexéma + helynévképző morfológiai struktúra). Ezekhez az elemi eseményekhez egy számérték rendelődik hozzá, melynek összege a v a l ó s z í n ű s é g i v á l t o z ó (ξ): a helynévrendszerek vizsgálatánál ez az összes megnevezett helynek a számát jelenti.¹ Az x_1, x_2, x_k értékek

¹ Vizsgálataim során én csak az adott települések külterületi helyneveit vettem figyelembe.

pedig az elemi események számszerű megvalósulásait jelzik, vagyis azt, hogy hány darab adott kategóriába sorolható név van a településen. Az A_k az eseményterünk azon elemi eseményeinek a részhalmaza, amelyekhez a ξ az x_k értéket rendeli. Ebben az esetben a gyakorisági értékét kapjuk meg (vö. LUKÁCS 2006: 36, SOLT 2010: 177). Mindezt az alábbiakban egy egyszerű példával világítom meg.

A Tolna megyei Kakasdon 19 székelyek által adott helynév utal a birtokosra, s ezen belül is 6 név *-ja/-je* birtokos személyjeles. Kakasd székelyek által adott külterületi neveinek száma 120, ez utóbbi két adatot egymáshoz rendelve (egymással elosztva) megkapom a gyakorisági értéket. Ezt az értéket ábrázolom a diagramon, s ezenfelül ezek a számadatok láthatók a diagramok y tengelyén. A gyakorisági érték belátható módon sosem lehet nagyobb, mint 1, valamint az is látszik, hogy ezek az értékek ún. teljes eseményrendszert alkotnak, ezért a megfelelő gyakoriságok összege 1 (vö. LUKÁCS 2006: 36, SOLT 2010: 177). Mindez azt jelenti, hogy összeadva ezeket az értékeket 1-et kell kapnunk.

Ahhoz, hogy egy térség helynévadási modelljét megadhassuk, az egyes településekre megrajzolt mintavonalakat kell egybevetni a következőképpen. Ha a valószínűségi változóval független kísérleteket hajtunk végre, akkor a valószínűségi változó felvett értékei mindenkor egy meghatározott számérték körül ingadoznak. Ezeket nevezzük *tapasztalati értékeknek*, amelyeknek a számtani közepét véve — minél több ilyen értékkel dolgozunk, annál csekélyebb az ingadozás — megkapjuk az *elméleti értéket*, amit a szakirodalom *várható értéknek* nevez, és M-mel jelöl (vö. SOLT 2010: 203). Ha több település eloszlásdiagramját, mintáját egymásra vetítjük, és egy-egy elemi esemény diagramokon látható értékeinek számtani közepét vesszük, akkor ezekből a tapasztalati értékekből megkaphatjuk egy adott régió várható értékét. Így tudjuk megrajzolni a terület helynévadási modelljét. Ilyen módon összegző, átfogó képet kaphatunk egy adott térség egész névrendszeréről, ami aztán jó alap lehet a további összevető vizsgálatokhoz is.

3. Munkám során az ÖRDÖG FERENC és HAJDÚ MIHÁLY szerkesztésében megjelent Tolna megye földrajzi nevei című adattárat használtam fel (TMFN.), azon belül is Kakasd, Bonyhád, valamint Izmény helynévanyagából készítettem adattárazist. A mintavétel során több tényezőre is tekintettel voltam: olyan települések névrendszerét kívántam feltárni, ahol jelentős migrációs hatással számolhattam. Tolna megyébe a második világháborút követően székelyeket telepítettek be. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. augusztus 2-ai jelentése szerint 500 000 németet telepítettek ki Magyarországról, ingó és ingatlan javaikat elkobozták, és azokat a betelepülőknak adták, akik között felvidékiek, bukovinai székelyek és egyéb, a határrendeletek miatt menekülni kényszerülő családok voltak. Tolnába 14 000 bukovinai székelyt telepítettek le: Bonyhádön 79, Izményben 106, Kakasdon pedig 165 család kapott házat és földet (vö. LÁSZLÓ 1987: 167–178,

196–209, SEBESTYÉN 1994: 37–44, 85–112). A települések kiválasztásánál fontos szempont volt továbbá az is, hogy a gyűjtés során a gyűjtők külön jelölték a székely lakosságtól származó neveket. Ezen túl azt is lényegesnek tartottam, hogy a betelepült székelység száma kellően magas legyen, továbbá azt is, hogy a felhasznált adattárban szereplő helynevek felgyűjtése során más telepések névmintája ne zavarja a vizsgálatokat, azaz következetesen kerülni igyekeztem az olyan településeket, ahol többféle etnikai csoport is él. Végül pedig utolsó kritériumként arra is ügyeltem, hogy a betelepültek mindhárom településen a bukovinai Andrásfalváról, tehát egy vélhetően homogén nyelvi sajtóságokkal rendelkező közösségből származzanak. E kritériumoknak ugyanakkor Bonyhád több szempontból sem tesz eleget: itt ugyanis a német lakosság a kitelepítések után is jelentős arányú maradt, illetőleg erre a településre nemcsak Andrásfalváról, hanem Hadikfalváról és Istensegítről is telepítettek be székelyeket, sőt egyéb etnikai csoportokat is a Felvidékről, valamint a Délvidékről. E település névanyagát ezért úgy tekintetem, mint egyfajta sajátos kontroll vizsgálati anyagot.

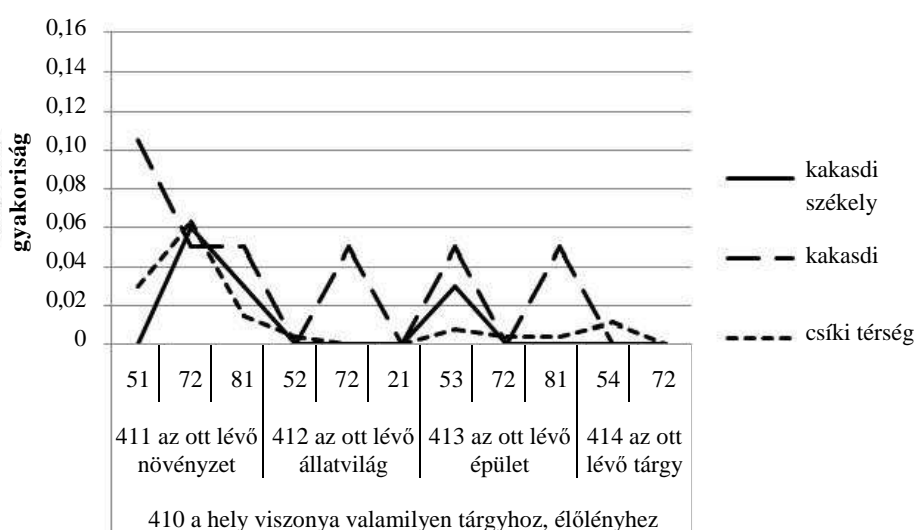
A Tolna megyei székely és az ott élő más magyar nyelvű lakosoktól² felgyűjtött helynévkincs összevetésekor — a minél sokrétűbb vizsgálat lehetőségét szem előtt tartva — egy további szempontot is figyelembe vettem: a tolnai székely mintákat egy határon túli székely mintával, a csíki régió három településének helynévadási szokásaival vettem össze. Ehhez CSOMORTÁNI MAGDOLNA felcsíki gyűjtésének helynévanyagát használtam fel (vö. 1997, 2005): konkrétan Csíkszicsó, Csíkmadaras és Karcfalva mikrotoponimáinak rendszerjegyeire voltam tekintettel. Nem mehetünk el említés nélkül azonban amellet a módszertani, alapvetően a mintavételt érintő probléma mellett, hogy a tolnai telepések bukovinai székelyek voltak, a csíki régió pedig meglehetősen távol fekszik a bukovinai területektől. Erre a kompromisszumos (és nem minden ellentmondástól mentes) megoldásra azért kényszerültem rá, mert a bukovinai székely területek helynévrendszeréről nem állnak rendelkezésünkre gyűjtések. Az eljárásomat ugyanakkor valamelyest igazolta az a körülmény, hogy a vizsgálataim több tekintetben is hasonlóságokat hoztak a felszínre a Tolna megyei székely és a csíki székely helynévadási minták között.

4. Írásom további részében az egyes települések helynévadási mintájáról, azok eltéréseiről, illetve hasonlóságairól igyekszem számot adni oly módon, hogy a funkcionális-szemantikai kategóriák nyelvi megvalósulásaira térek ki azoknak előbb lexikális, majd morfológiai szempontú vizsgálatát bemutatva. Az egyes lexikális realizációkat a következő szemantikai kategóriák kapcsán vizsgálom: az adott hely valamely külső dologhoz, körülményhez fűződő viszonyának

² A Tolna megyei székely helynévanyagra „tolnai székely” terminussal utalok, az ott élő lakosoktól felgyűjtött névadatokra pedig a „tolnai” jelzőt használom. A településenkénti vizsgálatok alkalmával pedig kakasdi székely – kakasdi, bonyhádi székely – bonyhádi, valamint izményi székely – izményi megjelöléssel élek a névrendszerek jellemzésekor.

kifejezésére használatos nyelvi eszközök, lexikális kategóriák képezik először a vizsgálatom alapját (4.1. alpont), majd az adott hely valamely személyhez való viszonyának nyelvi megvalósulásait (4.2.), végül pedig a hely más helyhez való viszonyát kifejező eszközöket és azok megvalósulását (4.3.) tárgyalom.

4.1. Az 1. ábra Kakasd helyneveinek felhasználtsági rátáját szemlélteti, mégpedig azoknak a neveknek a gyakoriságát feltüntetve, amelyek funkcionális-szemantikai szerkezetében az illető helynek valamely külső dologhoz (pl. növényzethez, állatvilághoz) való viszonya tükröződik. Olyan helynevek sorolhatók ide, mint például *Körte-völgy*, *Farkas-dűlő*, *Tehén-hegy*.

1. ábra: A hely valamilyen tárgyhoz, élőlényhez való viszonyát kifejező egyrészes helynevek Kakasdon³

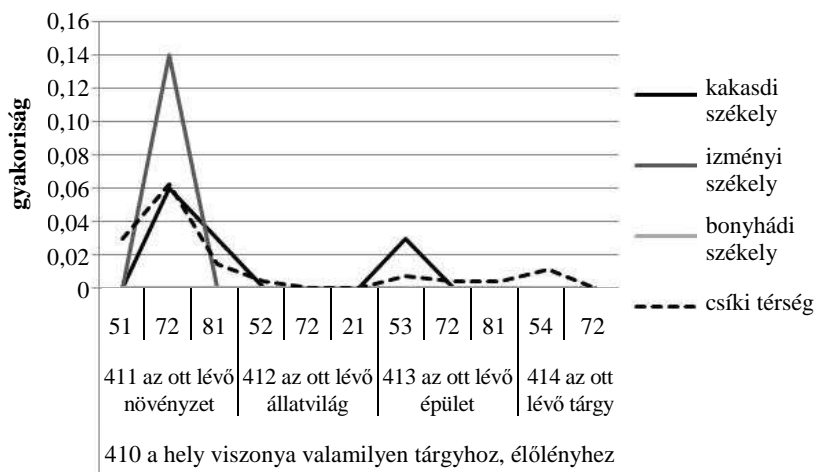
A minták vizsgálatakor az egyrészes nevek kapcsán egy sajátos jelenségre lehetünk figyelmesek: a kakasdi székely névmintában inkább növénynevekből alkotott helynevekkel találkozunk, annak jelölt és jelöletlen formájával egyaránt (*Eperfás*, *Gyümölcsös*, *Boroszlányos*, *Szőlő*, *Cserjék*).⁴ Észrevehető az is, hogy

³ A diagram y tengelyén az ún. gyakorisági értékeket láthatjuk, vagyis azt, hogy az adott funkcionális-szemantikai kategória lexikális megvalósulása milyen valószínűséggel, gyakorisággal várható az adott település (jelen esetben Kakasd) helynévrendszerében. Az x tengelyen a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell kategóriarendszerének a kakasdi helynévrendszer szempontjából releváns kategóriái olvashatók, ahol a 410–414 kódszámok a modell funkcionális-szemantikai kategóriáit jelölik meg, az ezek fölött látható kétjegyű számok pedig a megfelelő lexikális kategóriákat rögzítik (ahol is a 21: helynév, 51: növénynév, 52: állatnév, 53: építménynév, 54: tárgy neve, valamint 71: jelöletlen melléknév, 72: képzett melléknév, 81: szó szerkezet).

⁴ A lexikális kategóriák kapcsán a jelöltség fogalmához lásd GYÖRFY ERZSÉBETNEK a víznevekről szóló monográfiájában meghatározottakat (2011: 114–117).

más típusú, tehát állatnévre, épületnévre stb. támaszkodó elnevezések szinte egyáltalán nem regisztrálhatók a kakasdi székely helynévadási szokásokban, ellentétben a kakasdi mintával. Látható az is, hogy Kakasdon a székely mintában habár az épületnév motiválta helynévi elnevezések magasabb számban jelentkeznek (*Kápolna*), a kakasdi helynévmintában még nagyobb mértékű a megterheltségük (*Zsilip, Birkahodály*). Ha összevetjük ezeket az eredményeket a csíki térségben regisztráltakal, akkor azt láthatjuk, hogy a hargitai régióban lényegében csak a növénynevek felhasználása a jellemző, minden más lexikális kategória elenyészően csekély számban adatolható. Ebből arra következtethetünk, hogy a kakasdi székely mikronevek körében az épületnévi elnevezések jelenléte esetleg a tolnai mintának köszönhető, hiszen a székely névminta nem preferálja ezt a szemantikai, illetőleg lexikális kategóriát.

A következő eloszlás talán még inkább megtámogathatja ezt a feltételezést. A 2. ábrán a három általam vizsgált Tolna megyei település székely helynévmintái szerepelnek a csíki régió helynévmintájával való összevetésben. Itt is az rajzolódik ki, hogy a székely névminta lexikális szinten a valamilyen tárgyhoz, élőlényhez stb. való viszony kifejezésében a növénynévi megnevezéseket preferálja a többi szemantikai és lexikális kategóriával szemben. Morfológiai tekintetben pedig egyértelműen a jelölt névstruktúra, vagyis a növénynév + helynévképző szerkezet mutatkozik a legkedveltebb szerkezetnek (pl. *Boroszlányos* 'orgona-bokros hely').

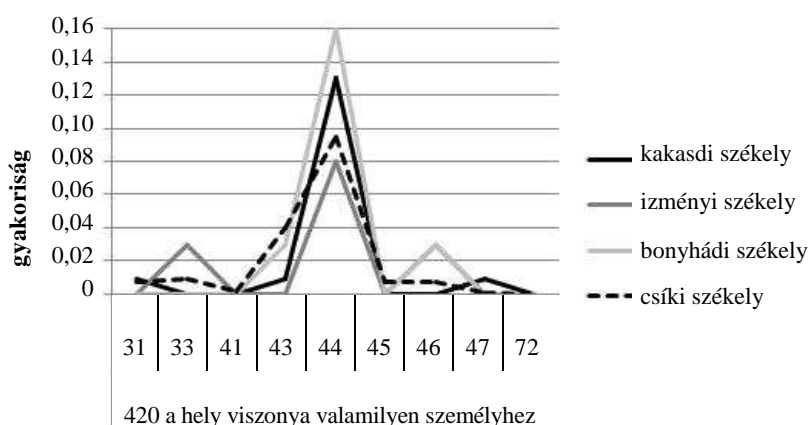
2. ábra: A hely valamely külső dologhoz való viszonya egyrészes helynevekben

Hasonló különbséget az egyes kategóriák eloszlásában mindhárom tolnai településen megfigyelhetünk, ám ezek részletes tárgyalásától ehelyütt eltekintek. Pusztán azt emelem ki, hogy ezek az eltérések az egyrészes neveknél jelentkeztek, ez a névszerkezeti típus pedig a helynévmintának csupán egy igen csekély

hányadát teszi ki. A kétrészes nevek esetében az itt tárgyalt szemantikai kategória kiegyenlítettebb képet mutat, lényegi különbséget a névminták között nem tapasztalunk. Említésre érdemesnek talán csak a székely névstruktúrák jelöltségét tarthatjuk: a tolnai székely mintában ugyanis többször találkozunk jelölt helynevekkel ebben a funkcióban (pl. *Bokros-dűlő*, *Kecskés-malom*), mint jelöletlennel (pl. *Paprika-erdő*, *Tehén-hegy*). Ennek a fordítottját tapasztaljuk viszont a tolnai névanyagban, ahol a jelöletlenség a jellemzőbb struktúra.

Azt is megjegyzem továbbá, hogy Bonyhádon ez a kategória egyáltalán nem jelentkezik az egyrészes nevek körében, s ennek az eltérő mintának a hátterében talán valamilyen külső hatást feltételezhetünk. A bonyhádi helynévmintázatok több tekintetben is jelenlévő sajátos különállásának a magyarázatára később még visszatérek.

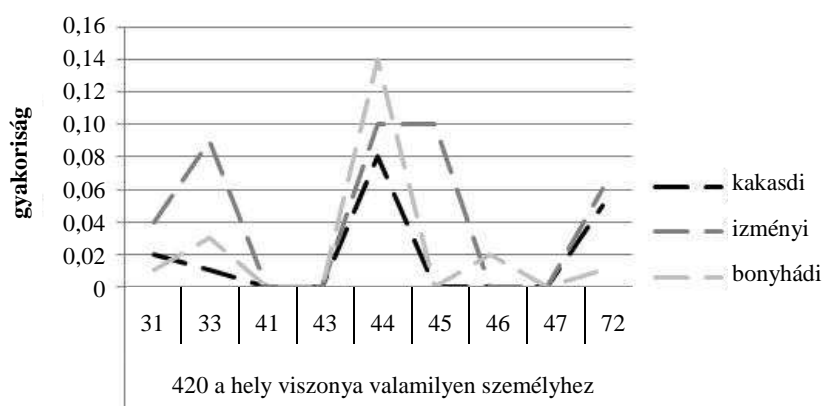
4.2. A következő névrészfunkció, amit a lexikális megvalósulások vizsgálata kapcsán bemutatok, az adott helynek valamely vele kapcsolatos személyhez való viszonyát fejezi ki. Az 3. ábrán e funkció nyelvi megvalósulási lehetőségeinek eloszlását ábrázoltam a tolnai települések székely neveire, valamint kontrollként a csíki térség helyneveire vonatkozóan. A 4. ábra ugyanebben a relációban a tolnai nevek eloszlását illusztrálja.

3. ábra: A hely személyhez való viszonya a Tolna megyei székely kétrészes helynevekben⁵

⁵ Az x tengelyen újfént a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell kategóriarendszerének a székely, valamint a tolnai helynévrendszer szempontjából releváns kategóriái vannak feltüntetve, ahol a 420-as kódszám a modell funkcionális-szemantikai kategóriáját jelöli meg, az ezek fölött látható kétjegyű számok pedig a megfelelő lexikális kategóriákat rögzítik (ahol is a 31: népnév, 33: foglalkozást, címet jelölő név, 41: régi, ősi, egyelemű személynév, 43: többelemű személynév, 44: családnév, 45: keresztnév, 46: ragadványnév, 47: szentnév, 72: jelölt melléknévi alak).

A két diagram világosan jelzi, hogy e funkcionális jegy egyértelműen preferált nyelvi kifejezőeszközének a családnevek kategóriája tekinthető (pl. *Zsókmalom*, *Frőlíh-malom*). Az eloszlási mintázat ugyanakkor jól látható különbségekre is rávilágít. A székely minta egyértelműen a személynévi struktúrákat részesíti előnyben, s noha közöttük a családnévi lexémákat tartalmazó helynevek (pl. *Balog-dűlő*) vannak többségben, kisebb arányban előfordul emellett az adott birtokos kétrészes neve (pl. *Albert Zoli-féle föld*), vagy éppen ragadványneve (*Truca-tanya*, *Fickó-malom*) is ebben a szerepben. A különbség a két névadói minta terén abban is jelentkezik, hogy a tolnai minta jellemzően nem él a teljes személynévvel mint lexikális eszközzel. Sokkal markánsabb különbségeket idéz elő azonban az efféle helynevekben a birtokos foglalkozásával történő megnevezési mód (pl. *Betyár út*, *Pap-föld*), ez a megoldás ugyanis jóval magasabb arányban képviselteti magát a tolnai elnevezésekben. A 3–4. ábrán végül az is jól látható, hogy amíg a tolnai névrendszerben a melléknévi szerkezetek egyáltalán nem ritkák a birtoklás kifejezésekor (pl. *Urasági-legelőföld*, *Urasági-major*), ez a struktúra a terület székely mintájában egyáltalán nem fordul elő.

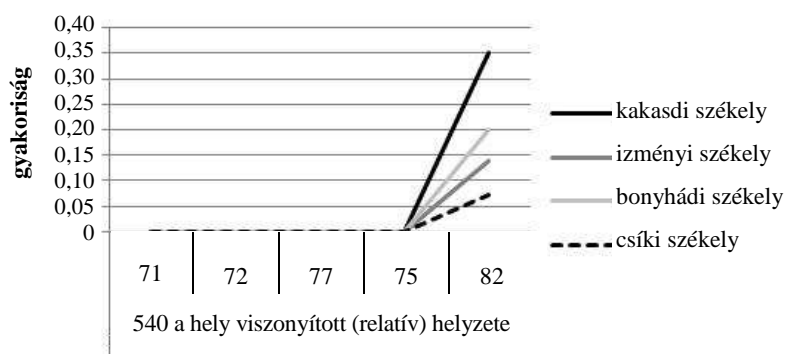

4. ábra: A hely személyhez való viszonya a Tolna megyei kétrészes helynevekben

A birtoklás mint jellegzetes névrészfunkció nyelvi kifejeződését vizsgálva igencsak szembetűnik, hogy a tolnai székely minta egységesebb képet mutat, mint a bonyhádi, kakasdi, illetve izményi minta. Ennek a háttérét véleményem szerint a tágabb történelmi, gazdaságtörténeti „kontextus” világítja meg. Amint arra már az előzőekben is utaltam, a vizsgált településekről és a környező falvakból egyaránt deportálták a németeket, javaikat a székely betelepülők kapták meg, s a megszerzett földterületeket saját névadási mintáik alapján nevezték el. Módszertani szempontból talán nem haszontalan az itt tapasztaltak összevetése olyan Tolna megyei települések e körbe tartozó mintájával, ahol nem tudunk székely betelepítésről. Néhány Tolna megyei település (Felsőnyék, Ozora és Magyarkeszi) helynévállományát ilyen szempontból áttekintve tovább erősíthető

az a már korábban tett megállapítás, hogy a foglalkozás megnevezése a birtoklás funkcióját kifejező névstruktúrákban ebben a térségben mintameghatározó tényező, szemben a székely névmintával, ahol ez a kategória láthatóan nem bír különösebb jelentőséggel. Úgy gondolom tehát, hogy a kakasdi, bonyhádi helynévrendszerben a foglalkozás + földrajzi köznévszerkezet alacsony gyakorisági mutatója a székely minta hatásával magyarázható, azzal, hogy e szemantikai jegy kifejezésére a székely névadási modellek más típusú lexikális szerkezetet részesítenek előnyben; s ez a modell aztán a tolnai névadási gyakorlatra is hatással lehetett átrendeződést eredményezve a névmintában. Az is feltűnő azonban, hogy Izménynél ez a hatás nem jelentkezik, tehát a migrációs faktorok szerepével nem minden névrendszertani kategória esetében számolhatunk.

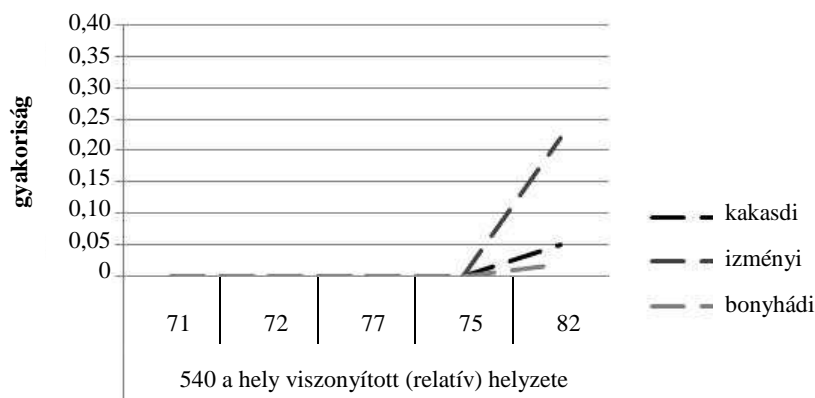
4.3. Végül az utolsó funkcionális-szemantikai kategória, amelyen keresztül a névfunkciók nyelvi realizációjában jelentkező különbségeket bemutatom, a hely viszonyított, relatív helyzetének a kifejezése (pl. *Silók felett*, *Zsók malom felett*). Az 5. ábrán az egyrészes székely nevek diagramját ábrázoltam, a 6. ábrán pedig a tolnai névanyag mintáit. A 7–8. ábrák a kétrészes nevekre vonatkoznak: az előbbi a székely, az utóbbi a tolnai névrendszer e körbe tartozó elnevezéseit ábrázolja.

5. ábra: A hely viszonyított, relatív helyzete egyrészes tolnai székely helynevekben⁶

Az 5. és 6. ábrát egymásra vetítve azt láthatjuk, hogy a hely viszonyított helyzetét a tolnai székely névanyagban jóval gyakrabban fejezik ki a névhasználók névtűs szerkezetű helynevekkel, mint amilyen arányban ez a struktúra a tolnai névanyagban általában jelentkezik.

⁶ Az x tengelyen a székely, valamint a tolnai helynévrendszer szempontjából releváns kategóriák vannak feltüntetve, ahol az 540-es kódszám a modell funkcionális-szemantikai kategóriáját jelöli meg, az e fölött látható kétjegyű számok pedig a megfelelő lexikális kategóriákat jelentik, ahol is a 71: jelöletlen melléknév, 72: jelölt melléknév, 77: sorszámnev, 82: határozós szerkezetű alak.

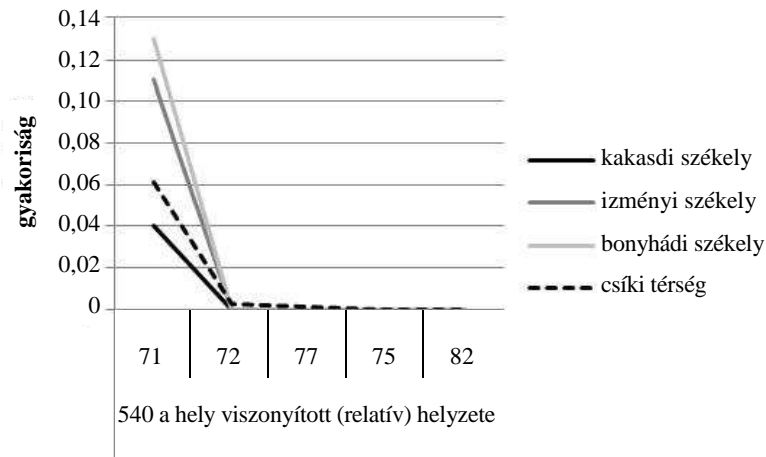

6. ábra: A hely viszonyított, relatív helyzete egyrészes tolnai helynevekben

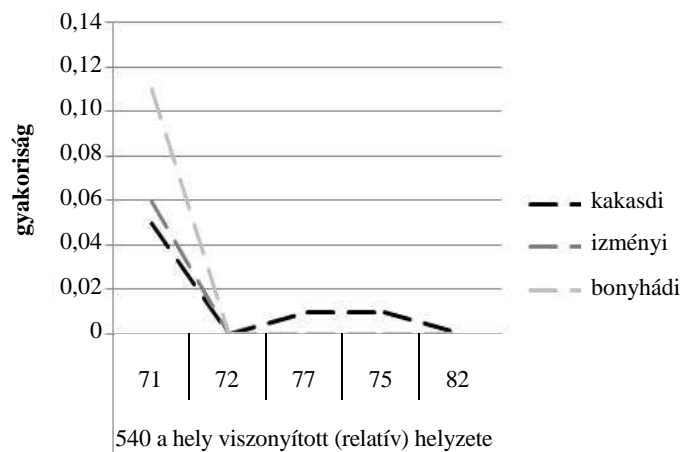
Talán ebben a jellemzőben is a székelység magával hozott névstruktúrájára kell gondolnunk. Noha a diagramon a csíki mintában nem tűnik jelentősnek ez a struktúra, a térségben rendre minden faluban adatolhatók ebbe a kategóriába sorolható helynevek, s emellett nemcsak a csíki térségben, hanem a háromszéki anyagban is gyakran felbukkan ez a szerkezet. Példaként említhetők Tolnából az alábbi helynevek: *Pulicék mögött*, *Keszli felett*, *Szép tölgyes felett*, *Hársfáknál*. Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi névanyagban ugyanakkor ez a struktúra csupán ritkán, egyes településeken jelentkezik. Nem véletlen, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN a névtípust tárgyaló tanulmányában a kataszteri térképek mai névanyagra gyakorolt hatásában kereste ennek az okát: szerinte az egyenetlen szóródás a hivatalos összeírások névmintákra gyakorolt hatása sejthető, vagyis a kataszteri térkép készítője használhatta a határozóragos, névutós helynévszerkezetet az adott település, térség térképét készítve, ahol ez a forma azután elterjedt, ez ugyanakkor nem volt hatással a szomszédos falu helynévrendszerére (vö. 1986: 82). Feltevéssel egyet kell értenünk, de azzal a kiegészítéssel, hogy a térképek hatása mellett az esetleges migrációs faktorok is szerepet játszhattak e szerkezet elterjedésében, használatában.

Noha a 7–8. ábra, azaz a kétrészes helynevek is jórészt hasonló jellegzetességeket mutatnak, ennek kapcsán a jelenség további árnyalására is lehetőségünk nyílik.

Az eloszlásokat tanulmányozva két fontos következtetést vonhatunk le. Egyrészt azt láthatjuk, hogy az adott hely relatív, viszonyított helyzetének kifejezésére a kétrészes névszerkezetekben igen gyakran használnak fel mind a tolnai anyagban, mind a tolnai székel nevekből melléknévi jelzőt (pl. *Alsó-kút*, *Alsó-eperfások*). S itt az arányok ráadásul a három települést külön egységeknek tekintve is harmonizálnak egymással: a székel névrendszer tekintetében Bonyhádon a legmagasabb a melléknévi jelzők aránya, de ugyanez a település emelkedik ki akkor is, ha a nem székel névanyagot tekintjük.

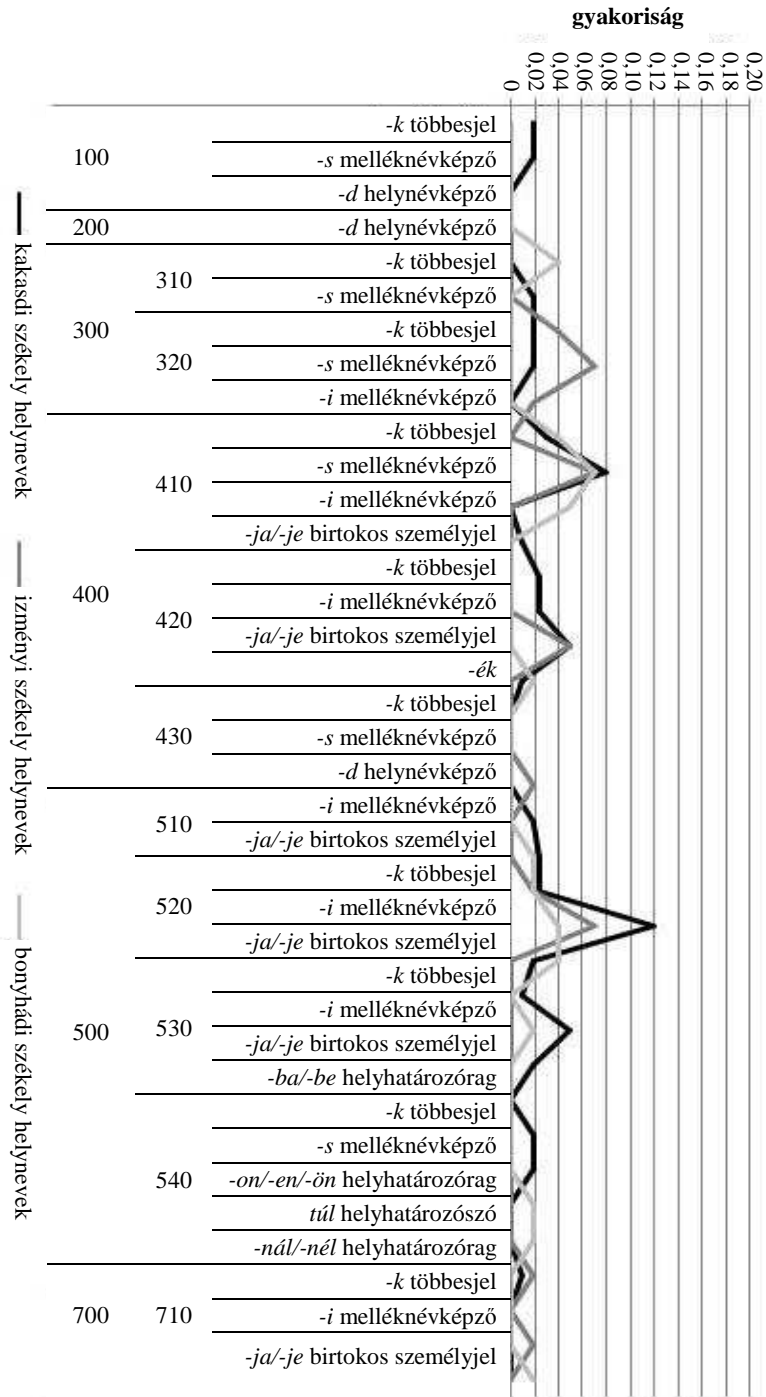
7. ábra: A hely viszonyított, relatív helyzete kétrészes tolnai székely helynevekben

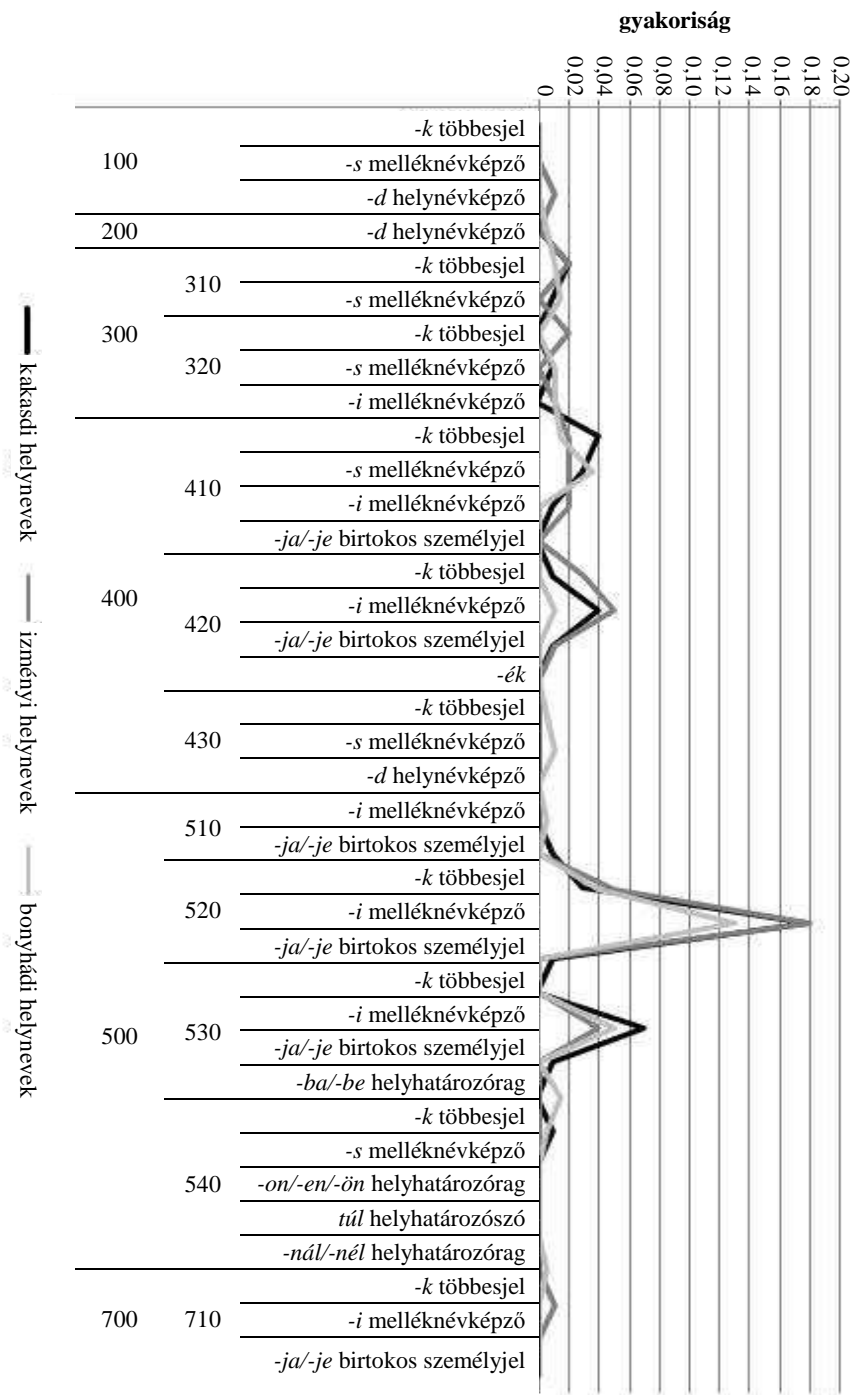
8. ábra: A hely viszonyított, relatív helyzete kétrészes tolnai helynevekben

A másik összefüggés pedig, amire utalnunk kell, az, hogy míg a tolnai mintában más lexikális elemek is előkerülnek e funkcionális jegy kifejezésére (például számnévi jelzők: *Harmadik-faiskola*), a székely mintában ezzel a lexikális szerkezettel nem találkozunk.

4.4. A lexikális szerkezetek tanulmányozása előhozott bizonyos természetű eltéréseket, mégis azt mondhatjuk, hogy az eloszlásdiagramok alapvető különbségeket nem mutatnak a névmintákban e téren. Az egyes névrészfunkciókhoz kapcsolódó morfológiai diagramok elemzéséből azonban jóval határozottabb eltéréseket is megfogalmazhatunk. Ezt megelőzően azonban két diagramon bemutatom a három településen regisztrálható valamennyi morfológiai eszköz gyakorisági eloszlását: a 9. ábrán a székely, a 10. ábrán pedig a nem székely névállományra vonatkozóan.

9. ábra: A tolnai székely helynevek morfológiai típusai

10. ábra: A tolnai helynevek morfológiai típusai

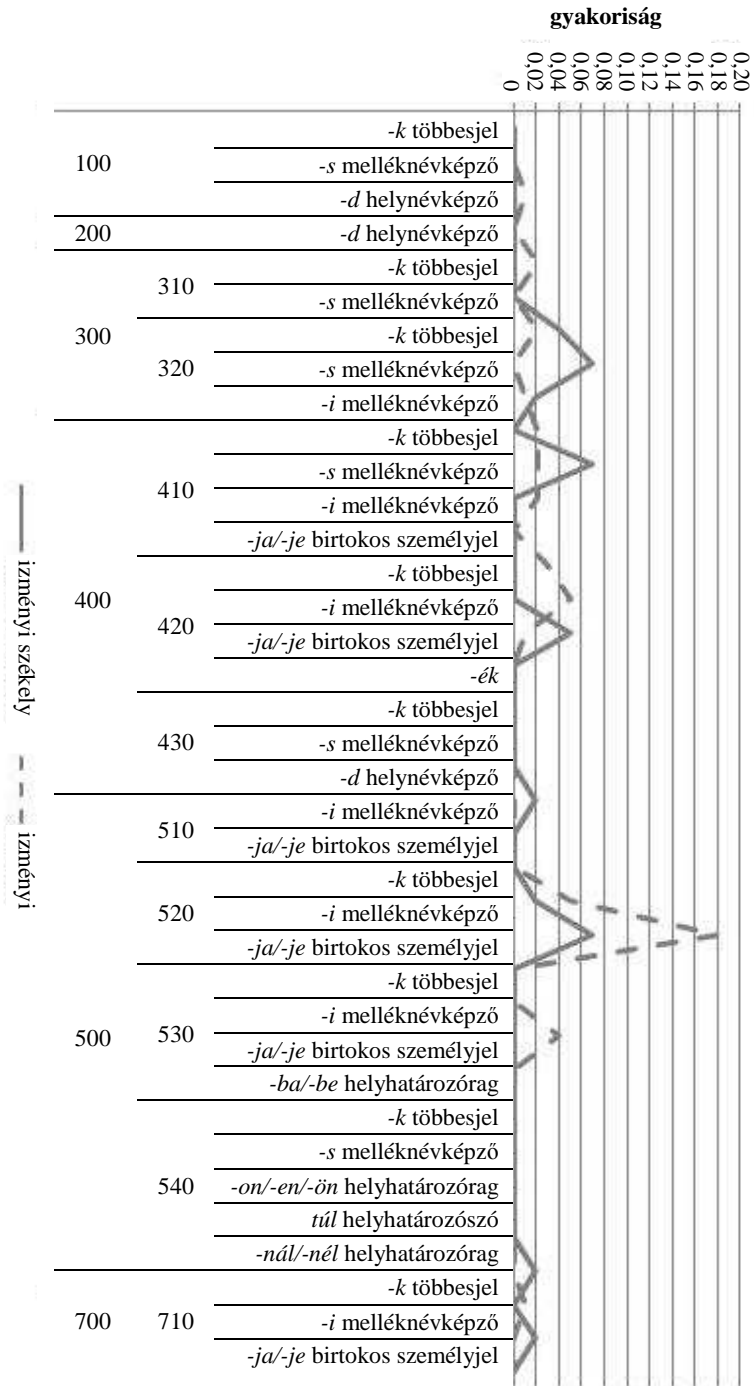
A morfológiai eszközök meghatározásakor azokra a toldalékelemekre voltam tekintettel, amelyek a helynevek létrehozásában aktívan szerepet játszanak a tér-ségben. Köztük vannak helynévképzők, névszójelek és ragok is, azok az elemek tehát, amelyek az adott névrendszerben névformánsi szerepet tölthetnek be (a névformáns fogalmához lásd J. SOLTÉSZ 1979: 19).

A két ábráról azt olvashatjuk le, hogy a tolnai magyar minta viszonylag homogénnek látszik, nincsenek benne nagy kilengések olyan értelemben, hogy az egyes kategóriák maximumhelyei közelítenek egymáshoz. Bonyhád névrendszerre kapcsán tapasztalhatunk csak bizonyos mértékű eltérést, ami talán az itteni német lakosság névmintáinak hatásával lehet összefüggésben. Egészen más összképet látunk a székely névrendszert illetően: az egyes funkcionális kategóriák maximumhelyei erős különbségeket mutatnak, csupán egy-két kategóriában jelentkezik némi egységesség, de ott is legfeljebb két-két településre kiterjedően.

A morfológiai struktúrák összehasonlítása rendkívül sokrétű feladat; többféle szempontrendszer alapján, többféle toldaléknak lehetne vizsgálni a helynevekbeli előfordulását. A következőkben a birtoklás (420), valamint a más helyhez való viszony (500) funkciójának morfológiai megvalósulását tekintem át. Mivel az eredmények az elemzett három településen nem mutatnak túlságosan nagy eltérést, az alábbiakban csupán Izmény mintáját elemzem részletesen.

Az izményi mintavonalak tanulmányozása során (11. ábra) a következő megállapításokat tehetjük. A magyar helynévrendszerben a birtoklás ténye gyakran fejeződik ki a helynevekben. Ezt például az is bizonyítja, hogy az általam áttekinített korpuszban nincs olyan település, ahol ne használnák fel a névadásban ezt a szemantikai struktúrát. Annak ellenére, hogy a jelölt birtokviszonyt kifejező nevek nem adatolhatók nagy számban (vö. HOFFMANN 1993: 73), többféle toldalékelemet is felhasználnak a névalkotók a birtoklás kifejezésére: elsősorban az *-i* képzőelemet (*Urasági-hegy*), valamint a birtokos személyjel különböző alakváltozatait (pl. *Pap kútja*, *Kovács Pista földje*), illetve az *-é* birtokjel is jelentkezik a struktúrák kialakításakor (*Kovácsé*). Jelen tanulmányban csupán az *-i* melléknév-képző és a *-ja/-je* birtokos személyjel felhasználásának módozataira térek ki részletesebben az izményi minták összehasonlításakor. E két toldalék — bizonyára az etimológiai összefüggéseik miatt is⁷ — több tekintetben is hasonlóságokat mutat a névrendszerekben játszott szerepüket illetően is. Nem ismertetem e kérdéskört részletesen, csupán annyit jegyzek meg, hogy az *-é* birtokjel használata (*Kovácsé*) egyrészes struktúrákban a csíki helynevekben meglehetősen gyakori, s ugyanez elmondható a *-ja/-je* toldalék használatáról (*Kovács Pista földje*) a kétrészes nevek kapcsán, az *-i* toldalékelem azonban egyáltalán nem regisztrálható.

⁷ A két morfológiai struktúra feltételezhetően komplementer jellegű. A toldalék eredetére nézve a szakirodalom a két elemről azt tartja, hogy azok valamikor egymás alakváltozatai voltak (vö. KOROMPAY 1991: 278). BÉNYEI összefoglaló munkájában hasonlóképp tekint a tárgyalt képzőelemre, valamint a kérdést nyelvtörténeti, névtörténeti szempontból is összefoglalja, melyben az *-i* képző és az *-é* birtokjel közös gyökerének a tárgyalására is kitér (2012: 75, 78).

11. ábra: Az izményi helynevek morfológiai típusai

A 11. ábrán azt láthatjuk, hogy mindez szembeállítható a tolnai mintával, ahol éppen az *-i* használata a domináns az *-é* birtokjel, valamint a *-ja/-je* toldalékelem használatával szemben. A tolnai székely névminta pedig mintegy átmenetet képez e két modell között: ugyanis a tolnai székely mikronevekben elenyésző esetben, de találunk *-é* birtokjeles alakot, feltételezhetően a hozott, székely névmódel részéként. A csíki mintához képest azonban sokkal markánsabban jelentkezik az *-i* toldalékelem a tolnai székely nevekben, mely feltételezhetően már a betelepülés utáni hatást jelezheti. Az izményi székely, illetve nem székely minta vonalain azt is láthatjuk, hogy a *-ja/-je* birtokos személyjel használatát az *-i* melléknévképző több kategóriában is „kiváltja”. A valamely személyhez való viszony (420) kifejezésének vizsgálata kapcsán például a következőket szűrhetjük le. Amíg az izményi mintában e kategória kifejezésére szinte kizárólag az *-i* melléknévképzőt használják a névadók (*Úri-föld, Urasági-diófás*), az izményi székely és a csíki minta is arról tanúskodik, hogy mindkettőben a *-ja/-je* birtokos személyjel használata a jellemző a helynevekben (*Spangel szőlőse*). Ezt az eltérést még szemléletesebben tükrözi Izmény székely és nem székely helyneveinek mintázata, itt ugyanis jól látszik, hogy az utóbbi névállományban az *-i* melléknévképző ugyanolyan gyakorisággal fordul elő (*Urasági-földek*), mint a székely mintában a birtokos személyjel (*Szokodi szőlőse*).

A 11. ábra diagramjának további tanulmányozása során egyéb megfigyeléseket is tehetünk: a hely pontos elhelyezkedésének (520) a kifejezésére szolgáló morfológiai eszközöket vizsgálva a következőket tapasztalhatjuk. Míg az izményi és az izményi székely minta esetében is az *-i* melléknévképző jut döntő szerephez (*Pörköldi-gödrök, Apari-határ, Nádas-réti-árok*), addig a csíki székely mintát bemutató diagram maximál helye a *-ja/je* birtokos személyjelnél van (*Hargita pusztája, Bor hegyese pusztája, Bálint völgye útja, Falu útja*). Úgy tűnik, hogy a tolnai (és tágabban a magyar nyelvterület déli, valamint nyugati részén szintén domináns szerepű) *-i* melléknévképzős struktúra mintája olyan erős, hogy az izményi székely helynévadási szokásokban a *-ja/-je* birtokos személyjel ilyen funkcióbeli használata egyáltalán nem jelentkezik, ami pedig a csíki székely névanyagban fontos mintának bizonyult.

A helynévstruktúrát érintő harmadik szignifikáns különbség a régiók között a hely viszonyított, relatív helyzetének, illetve irány jelzésének a kifejezésében regisztrálható (530-as és 540-es kóddal jelölt funkció). E funkciók esetén a névrész kifejezi a hely más helyhez való viszonyát. A székely névmintában a relatív helyzet kifejezését preferálják a névadók, az izményi elnevezések alacsonyabb arányban adatolhatók. Ennek ellenkezője említhető a másik vizsgált névmintában: a más helyhez való viszonyt itt nem a relatív helyzet megnevezésével, hanem az irányjelöléssel fejezik ki, tehát a határozóragos, leginkább *-nál/-nél* ragos struktúra az izményi székely mintában (*Hársfáknál*) jellemző, míg a tolnai magyar névanyagban ez a funkció az *-i* melléknévképzős útelnevezésekben jelent-

kezik (*Apari út*). Ez azért is lényeges, mert a csíki régió névmintájában rendre feltűnik az irány jelzésének határozóragos formája (pl. *Ördög tónál, Szent Antalnál, Szent Jánosnál, Kantinnál, Lúcsfáknál, Malomnál*), addig az izményi nevek között csupán néhány ilyen adatra bukkanhatunk. Ennek a jelenségnek a hátterében tehát az izményi nem székely minta hatását tételezhetjük fel.

5. Írásomban rövid összefoglalását kívántam adni annak a székely migrációs hatásnak, amely a tolnai települések helynévrendszerére éppúgy befolyással lehetett, mint a térség más nyelvjárási jelenségeire is. Noha a tanulmányban a hangsúlyok jobbra a betelepített székelység helynévmintáinak a „befogadó” tolnai névrendszerre gyakorolt hatására estek, az is nyilvánvaló, hogy a tolnai minta szintén befolyással lehet a székelyre, ahogyan erre a kölcsönös mintahatásra néhol tettem is utalást. Ez utóbbi reláció vizsgálatához ugyanakkor a tolnai névmodellek behatóbb ismeretére van szükség, melynek feltérképezése a megye történetéből fakadóan (betelepítések, idegen nyelvi hatás) összetettebb vizsgálatot igényel. Reményeim szerint az ilyen irányú vizsgálatok fontosságára — még így, az analízis töredékességében is — rá tudtam világítani, s ezáltal igazolni tudtam azt is, hogy a helynévrendszerek, helynévminták körében jelentkező jellegzetességeket, azonosságokat és különbségeket a migrációs tényező is befolyásolja.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1997. *Felcsík helynevei 1*. Magyar Névtani Dolgozatok 149. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2005. Karcfalva helynevei 2. *Magyar Nyelvjárások* 43: 173–212.
- DITRÓI ESZTER 2010. Névrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 155–168.
- DITRÓI ESZTER 2011. Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 151–163.
- DITRÓI ESZTER 2012. Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 111–121.
- DITRÓI ESZTER 2013. Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra — vendvidéki esettanulmány. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 89–101.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LÁSZLÓ PÉTER 1987. Néességcsere Bonyhádon 1944–1948-ban. In: BÁBEL ERNŐ–LÁSZLÓ PÉTER szerk., *Tanulmányok Bonyhád történetéből*. Bonyhád, Tolna Megyei Lapkiadó Vállalat. 167–178.
- LUKÁCS OTTÓ 2006. *Matematikai statisztika*. 5. kiadás. Budapest, Műszaki Kiadó.
- SEBESTYÉN ÁDÁM 1994. *Kakasdi stációk*. Kakasd, Infotolna Kft.
- SOLT GYÖRGY 2010. *Valószínűség-számítás*. 17. kiadás. Budapest, Műszaki Kiadó.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1986. Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *Névtani Értesítő 11*: 73–82.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.